

Ю. В. Шпак,

к. е. н.к., доцент, докторант кафедри економічної теорії та історії економіки,
Національна академія державного управління при Президентові України

ФОРМИ ВЛАСНОСТІ, ОБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛІННЯ АПК РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкриваються особливості наукових основ розвитку системи форм власності як об'єктивних умов формування сучасних моделей управління АПК регіону.

In the article the features of scientific bases of development of the system of patterns of ownership open up as objective terms of формування of modern case of region APK frames.

Ключові слова: форми власності, державне регулювання, ринковий механізм, система управління, агропромисловий комплекс.

Key words: patterns of ownership, government control, market mechanism, control system, agroindustrial complex.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Одним з найважливіших чинників функціонування і розвитку АПК в умовах ринкової економіки виступає управлінська діяльність, яка удосконалюється відповідно до об'єктивних вимог виробництва, реалізації продукції, зміною господарських зв'язків. Стан об'єкта управління визначається мірою досконалості й доцільності діяльності суб'єкта управління. Отже, недостатньо висока ефективність сільськогосподарського виробництва України залежить від стану її управлінської системи. Вдосконалення системи управління, форм власності в агропромисловій галузі є головною умовою розвитку сільського господарства країни.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Різні аспекти проблеми, яку ми досліджуємо, висвітлені у працях вітчизняних та закордонних науковців і практиків, зокрема Амбросова В.В. Валентинова, П. Гайдюцького, М. Дем'яненка, С. Зорі, І. Кириленка, З. Кадюка, М. Корецького, П. Макаренка, І. Михасюка, А. Мельник, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, В. Назаренка, Б. Пасхавера, М. Павлишенка, Н. Попова, П. Саблука, О. Онищенко, Т. Осташко, Г. Черевка, А. Юзефовича, В. Юрчишина, М. Янків та ін.

Однак, проблеми розвитку системи управління АПК в Україні за умов глобалізації економічних відносин висвітлені недостатньо і потребують поглибленого опрацювання на теоретичному та методологічному рівнях.

Мета цієї статті — дослідити місце та роль держави в регулюванні системи управління АПК в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Вимоги, що висувуються до системи управління АПК регіону, залежать, в першу чергу, від форм власності і господарювання на селі, а також від рівня і перспектив їх економічного розвитку.

Виходячи з ринкових методів господарювання, дуже важливим при створенні моделі управління АПК є ряд принципів. Принцип — це основне правило, вимога, ідея управління, його основа. Далі виділимо ряд основних принципів, що пред'являються до моделі управління АПК.

1. Планомірність — здійснення організації виробництва у відповідності до розробленої стратегії і тактики.

2. Демократичний принцип розподілу функцій управління — за кожним органом управління закріплюється певна частина управлінської роботи.

3. Принцип комплексності виходить з необхідності оцінки ґрунтового-кліматичних, техніко-економічних, соціально-економічних, екологічних чинників в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

4. Збалансованість — раціональне співвідношення основних чинників сільськогосподарського виробництва — землі, інших засобів виробництва, робочої сили. Даний принцип також означає необхідність дотримання обґрунтованих пропорцій між галузями і частинами виробництва і усередині них.

5. Принцип науковості й обґрунтованості методів управління виходить з того, що методи, форми і засоби управління мають бути науково обґрунтованими й вивченими на практиці.

6. Обмеження різноманітності. Цей принцип виходить з того, що сільськогосподарське виробництво зумовлене специфікою живої природи. Будь-який закон проти природи виступає обмеженням різноманітності. Тому організаційні заходи, що виходять за межі дії біологічних і інших природних законів, вимагаючи додаткових витрат, будуть безрезультатними.

7. Принцип ефективності управління викликаний наявністю безлічі шляхів досягнення однієї і тієї ж мети.

8. Різноманіття форм власності в управлінні і єдність

цілей.

Найбільший інтерес викликає восьмий принцип побудови моделі управління. Різноманіття форм власності в управлінні повинне ґрунтуватися на радикальній економічній реформі — різноманітті форм господарювання.

Радикальна економічна реформа, яка передбачає зміну форм власності, права підприємств на господарську самостійність та розпорядження результатами праці, зокрема у визначенні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, розподілі прибутку підприємств, виходу на зовнішні ринки, створює об'єктивні економічні умови і викликає необхідність вдосконалення управління підприємством.

У зв'язку з цим одним з найважливіших економічних перетворень є приватизація і реорганізація підприємств, націлена на зміну виробничих відносин на селі і реалізацію права вільного вибору форми господарювання і підприємництва, закріпленням за працівником майнових паїв і земельних часток.

Приватизація включає передачу державного або муніципального майна за плату або безоплатно у власність окремих осіб або колективів [2].

Реорганізація юридичної особи означає припинення або іншу зміну правового стану юридичної особи. Розрізняється п'ять видів реорганізації: злиття, приєднання, розділення, виділення і перетворення юридичних осіб [2].

Приватизація землі і реорганізація підприємств сприяли виникненню підприємств нових організаційно-правових форм господарювання, порівняльна характеристика яких наводиться в табл. 1.

Реформування АПК сприятиме зниженню продовольчої безпеки країни.

Багато граничних показників економічної безпеки країни досягли своєї межі. За результатами аналізу динаміки показників табл. 2 і тенденцій, що намітилися, в економіці можна представити наступні висновки:

По-перше, одне з основних навантажень у кризовому періоді взяло на себе населення України, йому довелося в черговий раз розплачуватися за безвідповідальну економічну політику, що проводилася в докризові роки. Реальні доходи населення, в порівнянні навіть з 2007 р., знизилися більш ніж на 40%, адже рівень 2007 р. був приблизно в 2 рази нижчим за рівень 1990 р.

Аналіз чинників економічного зростання 2007 р. — по теперішній час.

Таблиця 1. Організаційно-правові форми взаємодії знов створених підприємств

	Асоціації	Споживчий кооператив	Товариство з обмеженою відповідальністю	Повне товариство
Цілі	Координування підприємницької діяльності, захист загальних інтересів	Задоволення матеріальних і інших потреб	Отримання прибутку	Спільне здійснення підприємницької діяльності
Засновники	Комерційні організації	Громадяни; юридичні особи	Громадяни; юридичні особи	суб'єкти підприємництва
Міра самостійності членів (учасників)	Зберігають свою самостійність	Зберігають свої самостійність	Зберігають свої самостійність	Втрачають самостійність
Розподіл прибутку		Пропорційно участі в господарській діяльності кооперативу	Пропорційно внеску в статутному капіталі	Пропорційно внеску в статутному капіталі, якщо інше не передбачене засновницьким договором
Відповідальність Членів (учасників)	Несуть субсидіарну відповідальність в розмірі і порядку відповідно до засновницьких документів	Солідарно несуть субсидіарну відповідальність		
Інші особливості	Заборона на заняття підприємницькою діяльністю	Як правило, займається обслуговуванням членів кооперативу, шляхом наданням ним послуг		

*В межах невнесеної частини додаткового внеску кожного з членів кооперативу

По-друге, певне зростання виробництва було результатом девальвації гривни і витіснення імпортової продукції з внутрішнього ринку. Якісна, вітчизняна продукція залишилася неконкурентоздатною. І лише тоді, коли курс долара підвищився в 2 рази, закупівля і реалізація багатьох видів імпортованих товарів виявилася не вигідною, конкурентоспроможність і попит на вітчизняну продукцію різко підвищилися. Це і стало головною передумою

Таблиця 2. Співвідношення фактичних і граничних показників економічної безпеки країни

Показники	2007 рік	2008 рік	2009 рік	Порогове значення
Обсяг ВВП на душу населення в порівняльних цінах 1990 р., крб.	2940	2778	3037	3320
Доля оброблювальних галузей промисловості в загальному об'ємі %	53,6	55,2	56,2	70
Доля продукції сільського господарства у ВВП %	5,4	7,6	7,1	15
Доля інвестицій в основний капітал в масі ВВП %	14	14	16	25
Доля населення з грошовими доходами нижче за прожитковий мінімум у загальній чисельності населення %	23	29	30	7
Рівень безробіття до економічно активного населення %	13	13	10	7
Доля товарних ресурсів що поступили по імпорту в загальному об'ємі товарних ресурсів %	42	39	35	
У тому числі продовольство %	36	30	27	25

Таблиця 3. Динаміка чисельності зайнятих в економіці Черкаської області по основних галузях (тис. чол.)

Галузі	Роки										Средне-годового темп зростання %
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Апарат органів управління	7,0 100%	10,7 152,9	9,9 141,4	10,8 154,3	10,3 147,1	10,8 154,3	17,7 252,9	16,1 230,0	17,1 244,3	13,1 187,1	107,2
Кредитування, фінанси і страхування	2,1 100%	2,8 110,7	3,1 125,0	3,1 139,3	4,1 167,9	12 185,7	5,6 200,0	14 192,9	12 203,6	11 189,3	107,4
Сільське господарство	109,1 100%	104,1 95,4	98,2 90	92,9 85,2	84,7 77,6	74,5 68,3	68,9 63,2	63,2 57,9	57,3 52,5	59,8 54,8	93,5
Промисловість	143,6 100%	140,9 98,1	134,6 93,7	126,7 88,2	107,0 74,5	94,5 65,8	87,7 61,1	81,4 56,7	79,0 55,0	76,4 53,2	93,2
Будівництво	48,8 100%	44,0 90,2	43,0 88,1	38,5 78,9	33,9 69,5	32,4 66,4	27,1 55,5	23,8 48,8	21,4 43,8	21,4 43,8	91,2
Всього зайнято в економіці	459,1 100%	452,7 98,6	439,4 95,7	426,8 93,0	392,1 85,4	367,4 80,0	353,8 77,1	333,6 72,7	324,1 70,6	309,6 67,4	95,7
Керівники і спеціалісти с/г підприємств		12,6 100%		11,3 89,7		11,4 90,5	10,5 833,3	10,0 79,4	9,12 71,4	11 69,8	94,2

Джерело: Складено і розраховано за даними Черкаської області головного управління статистики у Черкаській області.

вою для зростання виробництва, збільшення прибутковості підприємств і бази оподаткування. Ефект від девальвації гривні не був підтриманий відповідними змінами в грошово-кредитній політиці. Не були зняті невідповідно жорсткі обмеження на грошову масу; процентна ставка залишилася на рівні, що істотно перевищує реальну рентабельність виробництва; проблеми грошового дефіциту, натуралізації і величезної накопиченої заборгованості реального сектора не вирішені; пріоритети в політиці фінансового оздоровлення, по суті, залишилися тими ж — першочергова підтримка банків, а не промислових підприємств.

Головним напрямом витрачання додатково отриманих обсягів валютних ресурсів залишається погашення боргових зобов'язань (більше 40% всіх бюджетних надходжень). Для підтримки економічного зростання, перетворення його на стійку тенденцію потрібні інвестиції. Але за роки реформ обсяг капітальних вкладень скоротився приблизно в 5 разів.

Україні важким залишається становище соціальної сфери. Головним сигналом посилення соціальної напруженості в суспільстві є збільшення розшарування суспільства за рівнем матеріального достатку з розмиванням консолідуючого суспільства середнього класу. Наростаючі соціальні зрушення розколюють суспільство на непримиренні групи, що веде до непередбачуваних наслідків. Інфляція була використана державою не для стимулювання економічного зростання і створення прогресивної структури економіки, а для перерозподілу доходів і майна на користь пануючих соціальних шарів.

Країна успадкувала від минулого одну з головних диспропорцій економіки — край низький рівень оплати праці. Доля заробітної плати у ВВП України приблизно в 2—2,5 рази менше, ніж в західних країнах. Тим часом на 1 долар заробітної плати наш середньостатистичний працівник призводить в 2,5—3 рази більше ВВП, ніж, наприклад, в США. Це означає, що такої, як в Україні, експлуатації найманої праці немає у жодній країні з нормальною ринковою економікою. Свого часу ООН визнала, що погодинна оплата нижче 3 доларів виштовхує людину з нормального відтворювального процесу,

притуплює її мотивацію до виробничої праці. Межа виражається величиною середньомісячної заробітної плати близько 300—450 доларів. Якщо ж оплата нижча, то, як свідчать багаточисельні дослідження, поступово згасає трудовий потенціал. Розвинені країни давно усвідомили необхідність підтримки відносно високої оплати праці по відношенню до інших чинників виробництва, перш за все, капіталу.

Основною принциповою особливістю підходу до управління в нових умовах господарювання є право власності.

Приватна власність, за своєю природою як соціально-економічна категорія вимагає дбайливого підходу до оптимізації численності апарату управління галуззю. Приватна власність в організаційно правових формах передбачає наявність приватної власності і в структурах управління АПК. У табл. 3 представлена динаміка численності зайнятих в економіці Черкаської області по основних галузях.

Таким чином, доля працівників, що вивільняються, в аграрному секторі регіону виявилася найвищою. При аналізі матеріалів даної таблиці необхідно враховувати, що в сільськогосподарських підприємствах області існує приховане безробіття, що доходить в окремих випадках до 20—30 %, чого немає в будівельних і інших організаціях (у яких, за офіційними даними чисельність працівників знизилася більше ніж в аграрному секторі).

Чисельність і структура апарату управління належить до важливих складових характеристики системи управління. Як видно з табл. 3, в цілому по Черкаській області вони мають суперечливу динаміку. Так, в 2001—2006 рр. не спостерігалось різких коливань чисельності апарату управління. Але в 2007 р. вона зросла істотно і склала 17,7 тис. чол., що більш ніж в 2,5 рази перевищує рівень 2001 р.

Заслугує на увагу і те, що в останнє десятиліття істотно виросла і чисельність зайнятих у фінансово-кредитній сфері (середній темп зростання 107,4%).

У подальші роки чисельність апарату управління в регіоні поступово почала знижуватися, але в 2010 р. спостерігався її деяке зростання (107,2%). Цей показник говорить про протиріччя між приватною формою господарювання і апаратом органів управління.

У аграрному секторі тенденція зниження чисельності керівників і фахівців стабільніша, ніж в цілому по Черкаській області (93,5%).

На нашу думку, можна вважати позитивним те, що чисельність керівників і фахівців сільськогосподарських підприємств знижується повільніше в порівнянні з іншими категоріями працівників аграрного сектора. Пояснюється це тим, що підготовка кваліфікованого керівника або фахівця вимагає значно більших витрат часу і засобів, ніж підготовка робітника.

Зміна чисельності, структури апарату управління є наслідком приватизації землі й реорганізації сільськогосподарських підприємств, що веде кінець кінцем до зміни цінових відносин в економіці.

Разом з впровадженням майнових відносин в управління АПК регіону важливими передумовами ефективного функціонування управління є правильне визначення її цілей, реалізація яких сприяє підвищенню конкурентоспроможності галузі, підприємства.

Основний перелік цілей управління АПК регіону повинен складатися з наступних блоків:

- зростання обсягів виробництва;
- збільшення рентабельності;
- зростання платоспроможності підвищення мотивації працівників;
- здійснення заходів по підвищенню кваліфікації кадрів;
- формування резерву керівників на висунення;
- підготовка працівників масових професій;
- дотримання режиму економії фінансових коштів;
- дбайливе використання матеріальних ресурсів;
- впровадження у виробництво ефективних досягнень НТП;
- розвиток органічного сільського господарства;
- виробництво екологічно чистої продукції;
- вихід на зарубіжні ринки;
- маркетинг;
- розвиток інформаційно-консультаційної системи;
- лобювання інтересів галузі в органах влади.

Умови господарювання і зумовлені ними вимоги також здійснюють вплив на конкурентоспроможність підгалузей АПК.

Умови господарювання аграрного сектора Черкаської області, що змінюються, і відповідні вимоги до системи управління представлені у вигляді табл. 4.

У лівій графі приведені зміни зовнішнього середовища, а в правій — вимоги до системи управління, обумовлені цими змінами. Вони, по суті, полягають в необхідності підвищення оперативності управління, в розробці і здійсненні стратегії розвитку АПК регіону, використанні прогнозування, використання сучасної оргтехніки, системного підходу. У таблиці представлені загальні вимоги, що пред'являються до системи управління в умовах нестабільності вільною ринковою економікою. Вони вимагають комплексного підходу до проектування системи управління АПК регіону.

Розглянемо існуючу систему управління АПК і основні напрями її розвитку. У перехідний період економіка характеризувалася децентралізацією управління в сільськогосподарському і агропромисловому комплексі, істотним розширенням прав господарюючих суб'єктів і регіонів. В той же час за державним центром залишалися і залишаються такі функції:

- управління державною власністю в галузях АПК;
- розробка і здійснення стратегії і програм розвитку АПК;

Таблиця 4. Зміни умов господарювання і зумовлені ними вимоги до системи управління аграрним сектором Черкаської області

Зміна умов господарювання (зовнішнє середовище)	Вимоги до системи управління
Зростання темпів змін зовнішнього середовища	Підвищення оперативності управління: розробка і реалізація його стратегій, використання прогнозування, комп'ютерів, можливості Інтернету
Зростання складності зовнішнього середовища, система управління	Побудова систем управління адекватних складності зовнішнього середовища і об'єктів управління на основі принципу необхідного різноманіття
Посилення впливу світової економіки на АПК регіону	Вживання системного підходу, комплексу методів аналізу і прогнозування зовнішнього середовища, а саме світової економіки

— проведення земельної реформи і раціоналізація землеустрою, створення земельного кадастру;

— державне регулювання агропромислового виробництва на основі виділення йому бюджетних коштів, дотацією і кредитних ресурсів, підтримка цінового паритету між сільським господарством і іншими галузями, проведення структурною і інвестиційною політики, формування державних і регіональних продовольчих фондів, організацію маркетингового і консультативно-інформаційного обслуговування сільських товаровиробників, інших підприємств і організацій АПК;

— здійснення державного контролю якості продукції, екології в АПК та ін.

У системі управління на регіональному рівні відбувається наочніше розмежування функцій державного і господарського управління, причому органи останнього характеризуються великим різноманіттям і активнішою роллю в безпосередній реалізації продукції виробництва. В першу чергу, це відноситься до різних асоціацій, союзів, акціонерних суспільств і інших суб'єктів, створюваних на добровільних засадах за ініціативою самих товаро-виробників. Відповідні управлінські структури виконують функції як галузевої, так і міжгалузевої взаємодії господарюючих суб'єктів.

На даний час створена і функціонує система органів управління сільським господарством на різних рівнях, що включає Міністерство аграрної політики, департамент розвитку аграрного ринку, департамент харчової промисловості та їх структурні підрозділи на місцевому рівні. Ці органи покликані тісно взаємодіяти з органами управління по матеріально-технічному і агросервісному забезпеченню сільського господарства країни.

Формування ефективного організаційного механізму управління на різних рівнях передбачає забезпечення оптимального поєднання централізму в економіці з господарською самостійністю складових її структурних ланок.

Централізація і самостійність у сфері управління знаходять своє віддзеркалення через перерозподіл прав і обов'язків між управляючим центром, з одного боку, і підприємствами, національно-територіальними і територіальними утвореннями, з іншого.

Центральні органи управління, у тому числі Міністерство аграрної політики України, повинні зосереджувати свої організаційні дії на вирішенні стратегічних завдань галузей з виробництва продуктів харчування і споживчих товарів з сільськогосподарської сировини, розробці і удосконаленні механізму господарювання, ко-

ординації і регулюванні взаємин сільського господарства з іншими галузями. Окрім вказаних вище, найважливішими функціями центральних органів управління є:

- дія на загальні умови господарської діяльності (розробка норм господарського права та ін.);
- посередництво у встановленні і забезпеченні стабільності зв'язків господарюючих одиниць — формування ринків збуту і регулювання їх ємкості, використання державної контрактної системи і ін.;
- структурна й інвестиційна політика, вибір пріоритетів в галузі НТП, фінансуванні і організації НЮКР;
- організація виконання державних контрольно-наглядових функцій в області природокористування і екологічного стану виробництва;
- в цілому централізована дія здійснюється за допомогою правових, економічних і соціальних заходів.

Одними з найважливіших суб'єктів-носіїв господарської самостійності в даний час виступають, як вже наголошувалося, організаційно-правові форми (організації).

Виробничо-економічна система (підприємство) виникає унаслідок суспільного розподілу праці, заснована на певній формі власності на засоби виробництва, і здійснює свою діяльність в умовах технічно-організаційного і економічного обособлення самостійності. Економічна обґрунтованість і самостійність в суспільному виробництві — це необхідна об'єктивна умова їх створення і функціонування в умовах ринкової економіки. Економічна відособленість і самостійність підприємств знаходить своє вираження в самостійності трудових колективів і товаровиробників, перш за все, в питаннях виробничо-господарської діяльності.

Самостійність господарюючих суб'єктів в АПК розвивається у наступних основних напрямках:

1) вибір структури виробництва, тобто організації повинні володіти правом самостійно, виходячи з соціально-економічних критеріїв, вибирати види діяльності, структуру виробництва і напрям використання виробленої продукції (з врахуванням замовлень держави, своїх потреб і зобов'язань по договірним поставанням);

2) вибір постачальників і споживачів, тобто сільгосптоваровиробники повинні мати право самостійно вибирати постачальників ресурсів і споживачів власної продукції, укладати з ними договори, визначати умови договорів: об'єми поставань, асортимент, якість, терміни поставань, заходи контролю, ціни і так далі;

3) планування і використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів.

Засоби і ресурси, що залишилися після виконання зобов'язань перед бюджетом, постачальниками і споживачами, знаходяться в повному розпорядженні підприємств і організацій.

Господарська самостійність повинна реалізовуватися також в економічній відповідальності організацій за результати своєї діяльності перед споживачами, перед фінансовими органами за внесення податкових платежів і так далі

Вищевикладений матеріал підтверджує необхідність використання основного принципу, при розробці моделі управління АПК — це впровадження майнових відносин. Різноманіття нових форм господарювання перед-

бачає поєднання і різноманіття форм власності в управлінні на різних ієрархічних рівнях.

Основним соціально-економічним чинником підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і реалізації є ефективність функціонування системи управління агропромисловим сектором економіки регіону на основі концентрації прав власності на засоби виробництва в органах державного, місцевого і господарського управління.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження показали, що органи державного управління є невід'ємною частиною системи управління галуззю, у зв'язку з чим їх ліквідація приведе до непередбачуваних наслідків. Слабкий регулюючий і стимулюючий вплив державних органів управління на розвиток сільського господарства в Україні зумовлений тим, що їх роль штучно занижена унаслідок позбавлення їх об'єктивно необхідних повноважень та бюджетів. У міру подолання кризи і поліпшення загальноекономічної ситуації роль цих органів, як свідчить досвід країн з розвинутим сільським господарством, повинна зростати.

Також ефективність економіки в цілому і окремих її ланок значною мірою залежить і від знаходження оптимального поєднання централізованості і самостійності на різних рівнях господарювання, у тому числі і усередині самого підприємства.

Література:

1. Аграрная политика (Западная и Восточная Европа, Россия) / В.И. Назаренка / Под общей ред. В.И. Назаренка. — М.: ВНИИТЭИагропром, 2000. — Ч. 1. — С. 50—58.
  2. Аграрная политика (Западная и Восточная Европа, Россия) / Под общей ред. В.И. Назаренка. — М.: ВНИИТЭИагропром. — 2000. — Ч. 2. — С. 40—52.
  3. Агропромисловий комплекс України: стан та перспективи розвитку (1990-2000) / За ред. П.Т. Саблука, М.Я. Дем'яненка, М.Ф. Кропивка. — К.: ІАЕ УААН, 1999. — 335 с.
  4. Амбросов В.Я. Реорганізація державної власності в агропромисловому комплексі / Амбросов В.Я. // Економіка АПК. — 1997. — № 6. — С. 4.
  5. Амбросов В.Я. Реструктуризація виробництва в АПК / Амбросов В.Я. // Економіка АПК. — 1999. — № 1. — С. 79—80.
  6. Андрійчук В.Г. Проблеми розвитку приватних аграрних підприємств і вдосконалення міжгалузевих економічних відносин / Андрійчук В.Г. // Проблеми формування ринкової економіки. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 29—38.
  7. Бакай С.С. Адаптація підприємств до ринкового середовища. Соціально-економічна модель постреформованого розвитку агропромислового виробництва в Україні / Бакай С.С. // Матеріали Других Всеукраїнських зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 24-25 січня 2000 р. — К., 2000. — С. 316—319.
  8. Баян А.В. Досвід фермерської кооперації та перспективи її розвитку в Україні / Баян А.В. // Економіка АПК. — 1996. — № 9. — С. 20—23.
- Стаття надійшла до редакції 28.02.2011 р.*